

- Schneider, L. B. (2003), *Identity as identity and as integrity [Identichnost` kak tozhdestvo i kak czelostnost`]*, Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute, «NPO MODEK», Voronezh.
- Schneider, L. B. (2001), *Professional Identity [Professional`naya identichnost`]*, MOSU, Moscow.
- Schneider, L. B. (2007), *Personal, Gender and Professional Identity: Theory and Methods of Diagnosis [Personal`naya, gendernaya i professional`naya identichnost`: teoriya i metody` diagnostiki]*, MPSInst., Moscow.

УДК 159.9

DOI: 10.15421/102512

Н. Ф. Шевченко, О. І. Чепішко

Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com; alexchepishko@i.ua

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ПРАКТИКУЮЧИХ ПСИХОЛОГІВ-ПОЧАТКІВЦІВ: СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ

Анотація. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми та емпіричного дослідження розвитку професійної свідомості практикуючих психологів-початківців. Подано визначення поняття «професійна свідомість» та окреслено специфіку професійної діяльності психолога-практика. Розглянуто варіанти професіоналізації практикуючих психологів та специфіку розвитку професійної свідомості психологів-початківців. В ході емпіричного дослідження виявлено ставлення фахівців-початківців до професії психолога-практика. Встановлено, що значна частина респондентів задоволені вибором професії, усвідомлюють власне покликання до обраної сфери професійної діяльності, відчують реалізацію власного внутрішнього потенціалу, мають наміри в майбутньому працювати практикуючими психологами.

Ключові слова: професійна свідомість, практикуючий психолог, психолог-початківець, професіоналізація.

Аннотация. Статья посвящена теоретическому анализу проблемы и эмпирическому исследованию развития профессионального сознания начинающих практикующих психологов. Профессиональное сознание определено как психологическое образование, интегрирующее профессиональные ценности, научно-теоретические знания, программы определенных действий и процедур, знание человека о себе как о представителе определенной профессии. Рассмотрена специфика профессиональной деятельности психолога-практика, а также варианты профессионализации практикующих психологов. В ходе эмпирического исследования выявлена специфика развития профессионального сознания начинающих психологов-практиков.

Ключевые слова: профессиональное сознание, практикующий психолог, начинающий психолог, профессионализация.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальним завданням сучасної психології є дослідження особливостей професійного становлення фахівця, яке забезпечує його особистісний розвиток та самореалізацію як суб'єкта професійної діяльності. Перед особистістю постають нові вимоги щодо її

професійно-особистісного розвитку. Сучасний фахівець повинен мати певні професійно важливі якості, високий рівень професійної відповідальності щодо майбутньої професійної діяльності, професійну придатність та високий рівень професійної компетентності, соціальну та професійну мобільність і самостійність у прийнятті професійно обґрунтованих рішень.

Важливість вивчення специфіки професійної свідомості психологів-практиків зумовлюємо тим, що саме цей ресурс властивостей особистості відіграє визначальну роль у динаміці процесу і в результаті – в дієвості психологічної допомоги. Сучасна ситуація вимагає нових підходів і наукових парадигм для пояснення, діагностики й прогнозування процесів та закономірностей розвитку свідомості суб'єкта психологічного практикування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Вітчизняні та зарубіжні науковці вивчали змістовно-процесуальні характеристики свідомості й самосвідомості особистості (М.Т. Макаров, Н.Ф. Наумова, В.І. Слободчиков, Ю.М. Швалб, А.І. Яценко), процес професійного становлення особистості психолога (І.І. Бондаренко, О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинська, С.Д. Максименко, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, Ю.О. Приходько, Н.С. Пряхніков, О.П. Саннікова, І.Б. Терешкина, Н.В. Чепелева). Предметом цілеспрямованого вивчення професійна свідомість психолога стала у працях Н.О. Кучеровської, А.І. Зеличенко, А.Г. Самойлової, Г.І. Степанової, Н.Ф. Шевченко. Водночас аналіз літератури засвідчив, що дослідження специфіки професійної свідомості у професійному становленні та професіоналізації практикуючого психолога майже відсутні, а сам цей феномен розглядається побічно, в контексті інших особистісних якостей фахівця.

Мета статті полягає у висвітленні результатів теоретичного аналізу проблеми та емпіричного дослідження розвитку професійної свідомості практикуючих психологів-початківців.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Категорією «професійна свідомість» можна охопити всі прояви свідомості особистості, які пов'язуються з її професійною діяльністю і визначаються багатьма чинниками: місцем професії у структурі суспільного виробництва; ставленням самої особистості до професії, до її представників та до себе як носія окремої професії чи певного фаху, усвідомленням її чи його реальної значущості для суспільства; рівнем здобутих професійних знань і вмінь, здійсненням самоаналізу стосовно перспектив власного професійного зростання; сформованими професійними ідеалами, уявленнями про еталон професіонала; рівнем розвитку професійних здібностей та рис, а також осмисленням власних фахово вагомих властивостей; професійними досягненнями (Акоров, 2005).

Професійна свідомість може кваліфікуватися як найважливіша категорія, що відображає суть процесу професійного становлення і розвитку фахівця. Професійна свідомість – це психологічне утворення, в якому

інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичному та теоретичному сегментах професійної діяльності. І, безперечно, сформована професійна свідомість є основною умовою якісної трудової діяльності та покликана забезпечити цілісність культури фахівця (Bondarenko, Kuchеровskaya, 2003; Chepishko, 2014; Shevchenko, 2018).

Важко не погодитися з тим, що головною умовою успішної професійної діяльності психологів-практиків є сформована професійна свідомість, оскільки в цій професії саме особистість та її свідомість слугують основними засобами, знаряддями і навіть інструментами ефективного здійснення психологічної роботи.

Професійна свідомість охоплює спрямованість, регулювання та оцінювання активності практикуючих психологів, що забезпечує високу якість їх повсякденної ділової діяльності. Вона суб'єктивно проявляється на рівні особистості шляхом усвідомлення нею ступеня розвитку власних професійних здібностей, інтересів, мотивів професійного навчання та фахової діяльності, визнання себе відповідною тим вимогам, які ставить професія, переживання цієї відповідності як сталого почуття задоволення своїм життєвим вибором (Kuchеровskaya, 2007; Sapogova, 1997, 1998; Zelichenko, Stepanova, 1989).

Професійна свідомість, репрезентуючи характер і рівень професіогенезу, забезпечує виконання психологом своїх професійних функцій. Загалом вона маніфестує здатність розв'язання ним фахових проблемних завдань. Її змістові, рівневі та структурні особливості задають внутрішній формат прогнозування, цілепокладання, планування, прийняття рішень, контроль, а також оцінку і корекцію всієї публічної діяльності. Причому своєрідність і складність професійної сфери «людина – людина» насамперед впливає з того, що тут фахівець тією чи іншою мірою втручається у психодуховне життя сторонньої людини. При цьому він є однією із суб'єктних сторін взаємин та взаємодій особливого типу, який не вичерпується стосунками їх суб'єкт-об'єктного характеру і який важко спрогнозувати та регламентувати.

У низці професій успішність діяльності, як відомо, може бути забезпечена високим рівнем технологічної підготовленості фахівців. Натомість успіх у сфері надання психологічної допомоги лише незначно залежить від якості оволодіння технологічною складовою всіх професійних енерговитрат. Набагато більшої вагомості тут набуває особистісна готовність фахівця та рівень сформованості його професійної свідомості, які й є основною умовою успішності психологічного практикування.

Останнє вимагає від фахівця такого рівня майстерності, який би давав змогу гнучко і творчо за обмежений час отримувати інформацію, збирати психологічний анамнез та ставити точний діагноз, підбирати й адаптувати техніки та методики, спостерігати за станом клієнта й змінами його світосприйняття, оцінювати правомірність обраних способів і засобів власної роботи, організовувати творчий пошук більш адекватних прийомів і методів,

розробляти програми психологічного впливу і позитивних змін у самопочутті й поведінці клієнта, не порушуючи при цьому етичні правила і принципи міжособистої взаємодії і наскрізну технологію консультативного чи психотерапевтичного процесу.

У психологічній діяльності більшість ситуацій для молодих фахівців є нестандартними, важко передбачуваними, особливо в діяльності практичних психологів. Із початком професійної діяльності або навіть під час навчальної практики психологи-початківці можуть опинятися перед низкою проблем, що пов'язані з процесом первинної адаптації до професії. Від їх ефективного розв'язання буде залежати подальша можливість професійного зростання.

Доцільно розглянути деякі варіанти професіоналізації практикуючих психологів із метою встановлення специфіки розвитку професійної свідомості психологів-початківців.

І.І. Бондаренко, розглядаючи особливості адаптації психологів-початківців у період ранньої дорослості, створила модель професійного розвитку особистості, враховуючи характер її активності та спосіб включення роботи за обраною спеціалізацією, а також визначила такі етапи:

- адаптація особистості до професійної діяльності (відбувається пристосування до нових умов, режиму праці; основне протиріччя – «нормативні вимоги професійної діяльності – вихідні (додіяльнісні) потенціали людини»; характерна безплановість або ж плани поверхневого характеру щодо виконання діяльності та ін.);

- ідентифікація з професією (глибоке та конкретне охоплення різних аспектів діяльності, ототожнення та визнання себе частиною професійного співтовариства, головне протиріччя – між цінностями, традиціями цієї професійної сфери і способами їх «опосередкування» особистістю, зменшення кількості ситуацій, які особистістю оцінюються як проблемні);

- самовизначення особистості щодо власної професії та самоорганізація (на цій стадії особистість приймає рішення про те, чи буде вона і надалі вдосконалювати свою професійну майстерність, вийшовши на рівень творчості, чи просто виконувати професійні обов'язки) (Bondarenko, 2004).

Н.С. Пряжніков вирізняє 7 етапів професійного розвитку психолога в ході підготовки фахівців у ЗВО та на початку трудової діяльності, зазначаючи, що не кожен психолог проходить усі ці стадії, бо деякі застрягають на певному етапі і, відповідно, завершують власний професійний розвиток:

1. Захоплено-романтичний: перше знайомство з психологією, відсутність серйозних розчарувань.

2. Етап самоствердження, який полягає в тому, що є прагнення дізнатись щось нове, оволодіти новою методикою. Цей етап необхідний для формування професійної гордості, професійної гідності.

3. Етап перших розчарувань і пошук нових особистісних смислів у навчанні і подальшій роботі.

4. Початок самостійного розв'язання деяких психологічних проблем із використанням уже відомих методів та прийомів. Накопичення негативного

досвіду застосування вже відомих методів і в результаті спроби працювати якось інакше.

5. Перші серйозні спроби працювати по-новому. Визначається, що часто на цьому етапі відбувається розчарування в собі і прагнення довести власні ідеї до досконалості. Приходить усвідомлення, що для професійної творчості необхідні міцні знання теорії.

6. Звернення до теоретичних та методологічних основ психології, до того, що могло не цінитися під час навчання у ЗВО.

7. Етап імпровізації та професійної творчості, на якому поєднуються переосмислена теорія і практика (Pryazhnikov, Pryazhnikova, 2003).

Крім того, що існують певні етапи професійного розвитку особистості практикуючого психолога, прихід у цю професію може відбуватися різними шляхами та в різний віковий період, що також має значення для розвитку професійної свідомості фахівців.

О.Є. Сапогова визначає такі варіанти професіоналізації психологів:

- первинне формування професійної психологічної свідомості, яке відбувається за такою схемою: первинне усвідомлення світу як «психологічного» → усвідомлення важливості розуміння причинності психологічних явищ → отримання практичних умінь та навичок і в результаті побудова цілісної «картини світу» → опанування практичними вміннями та навичками роботи з психологічними явищами → набуття та використання в безпосередній практичній діяльності психологічних навичок, їх розуміння → творче застосування професійних умінь та навичок, професійна самоактуалізація;

- отримання психологічної освіти як «надбудови» над уже існуючою медичною, педагогічною та ін. В цьому випадку професіоналізація відбувається так: усвідомлення практичної значимості психологічних умінь та навичок → опанування окремих умінь та навичок → самоактуалізація у сфері практичної психології → усвідомлення важливості розуміння та пояснення причин появи психологічних явищ → створення психологічної «картини світу»;

- здобуття іншої освіти з різних причин зі збереженням високої мотивації до отримання психологічних знань хоча б у вигляді захоплення (як засіб самоосвіти) та подальша перекваліфікація на психолога. Цей варіант професіоналізації має таку схему: первинне усвідомлення важливості розуміння причинності психологічних явищ → використання отриманих психологічних знань у прикладних сферах, відповідна самоактуалізація → опанування відповідними психологічними вміннями та навичками → самоактуалізація в галузі практичної психології (Sapogova, 1997, 1998).

Отже, причини вибору професії психолога можуть бути різними, що призводить до відмінностей в особливостях професіоналізації та розвитку професійної свідомості. Психологи, які отримують психологічну освіту як «надбудову» над вже існуючою, можуть зустрітися з низкою труднощів, пов'язаних із різними професійними ролями.

Крім того, у психологічній літературі існують окремі праці, присвячені

аналізу ролі емоційного стану, що супроводжує вступ у професію. Наприклад, Л.Г. Матвеева визначає такі стадії досягнення професійної ідентичності: 1) збудження і тривога передчуття, 2) залежність та ідентифікація, 3) діяльність і залежність, яка залишається, 4) насичення і прийняття самостійності, 5) ідентичність та незалежність.

Для першої стадії, яка триває протягом навчання і до першої зустрічі з клієнтом, характерна дифузна тривога та збудження. Оскільки, як зазначає Л.Г. Матвеева, психолог, психотерапевт на цій стадії схожий на новонародженого, що потребує безпеки, то важливу роль в його становленні як професіонала відіграє підтримка оточення (Matveyeva, 2004).

Крім типових очікувань реальних та потенційних клієнтів, існує міфологізація професії психолога. І.Б. Гриншпун зі співавторами вказують на існування у суспільстві основних міфів стосовно психолога як особистості та фахівця:

- психолог – це людина, яка від природи має високий рівень розвитку комунікативних здібностей та емпатії;
- психолог – людина, яка за допомогою спеціальних методів та прийомів уміє керувати емоціями, поведінкою, думками інших;
- психолог – людина, яка знає про себе все, а також досконально володіє собою за будь-яких умов;
- психолог – мудра людина, яка повинна вказувати шлях тим, хто заплутався, страждає, оскільки знає про життя більше за інших (Grinshpun, 2004).

Отже, в суспільстві існує низка неадекватних очікувань, помилкових уявлень, міфів щодо можливостей психолога як особистості і як професіонала, які негативно впливають, по-перше, на адаптацію молодих фахівців, а по-друге, – на результативність їх діяльності.

Як зазначає В.Г. Залевський, складність позиції психолога-практика полягає в тому, що, з одного боку, він «повинен максимально співпереживати клієнту й ототожнюватися з тією ситуацією, яку вивчає та аналізує», щоб досягти довіри та відкритості. З іншого боку, психолог повинен залишатися над ситуацією, а емпатія не повинна заважати розглянути проблему зі сторони (Zalevskiy, 2004). Оскільки існує дві протилежних якості (вміння ототожнюватися та рефлексувати зі сторони), якими повинен володіти психолог, то це може негативно впливати на становлення фахівця-початківця.

У дослідженні специфіки професійної свідомості брали участь 85 психологів-практиків приватних консультативних центрів та закладів освіти (стаж роботи 1-3 роки), а також 38 студентів спеціальності 053 – «Психологія» освітнього ступеня «магістр» факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету. Загальна кількість досліджуваних – 123 особи. Зауважимо, що психологами-початківцями ми вважаємо не тільки молодих фахівців, які займаються професійною діяльністю, а й студентів випускних курсів, які також можуть застосовувати отримані знання на практиці. Наприклад, під час проходження навчальної практики вони можуть займатися волонтерською діяльністю або працювати

неофіційно в різних організаціях.

Для діагностики засвоєння досліджуваними певних понять та категорій психології було використано «Метод колірних метафор» (авт. – І.Л. Соломін), який належить до групи психосемантичних методів (Solomin, 2013).

У ході дослідження респондентам пропонувався перелік понять, кожне з яких необхідно позначити одним із 8 кольорів. Конкретний склад списку визначався змістом вирішуваного завдання. В нашому випадку до списку увійшли поняття, які стосуються професії психолога, основні поняття та категорії психології: «Психологічне консультування», «Рефлексія», «Клієнт», «Взаємодія», «Особистість», «Знання», «Покликання», «Самореалізація», «Мислення», «Мовлення», «Інтуїція», «Інтерпретація».

До ключових понять було віднесено такі: «Моє захоплення», «Цікаве заняття», «Успіх», «Радість», «Упевненість». Вибір саме цих понять в якості ключових із запропонованих у методиці ґрунтувався на розробках І.Л. Соломіна, а також відповідав меті дослідження – виявити ставлення фахівців-початківців до професії психолога-практика. Про позитивне ставлення до психологічних понять свідчить їх позначення найпривабливішим кольором та тими ж кольорами, що й ключові поняття.

Для одержання статистично достовірних результатів за методикою І.Л. Соломіна ми математично розраховували стандартні показники прийняття досліджуваними професійно-психологічних категорій. Для цього, залежно від кількості збігів психологічних понять із ключовими (позначень їх тими ж кольорами за принципом подібності), ми визначили межі, які характеризують міру достатності чи недостатності таких збігів. Для цього було визначено стандартні показники для кожної вибірки – середні значення та стандартне відхилення, які відповідають трирівневій шкалі нормативів (низький, середній та високий рівні).

Згідно з отриманими даними, відсоткове співвідношення кількості респондентів, чий результат перебуває у межах високого рівня, склало 39%, середнього – 56,1%; низького – 4,9%.

Отже, для значної кількості психологів-початківців практикування зумовлюється найбільш стійкими базовими потребами, супроводжується позитивними емоційними переживаннями, пов'язаними з цим видом діяльності, сприймається як захоплення. Наявність показників у межах середнього та низького рівнів може пояснюватися незадовільним досвідом застосування власних знань у практичній діяльності, усвідомленням браку власної компетентності, невпевненістю в можливості успішного втілення умінь та навичок у професійній діяльності тощо.

Окрім цього, ми вирішили перевірити, чи пов'язують респонденти своє майбутнє з обраною професією. Аналіз результатів показав такий відсотковий розподіл серед респондентів: 36,6% – високий рівень; 48,8% – середній рівень; 14,6% – низький рівень. Ідентифікація професійно-психологічних понять із ключем «Моє майбутнє» може вказувати на те, що потреба в побудові кар'єри практикуючого психолога є базовою для значної

частки респондентів, на її локалізацію в майбутньому. Базові потреби є стійкими утвореннями, суттєвою характеристикою особистості, визначають зміст інтересів і захоплення людини, її прагнення і загальну спрямованість особистості, вони слабо залежать від зовнішніх обставин. Задоволення базових потреб є умовою емоційного благополуччя людини.

Отримані результати вказують на те, що більшість досліджуваних задоволені вибором професії, усвідомлюють власне покликання як відповідність своїх здібностей обраній сфері професійної діяльності в єдності з вираженими мотивами цього вибору, відчують реалізацію власного внутрішнього потенціалу і здійснення життєвої місії, будують плани та мають наміри надалі працювати практикуючими психологами.

Висновки з описаного дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми та емпіричного дослідження розвитку професійної свідомості практикуючих психологів-початківців. Визначено поняття «професійна свідомість» як психологічного утворення, в якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, знання людини про себе як про представника певної професії. Представлено специфіку професійної діяльності психолога-практика, пов'язану з взаємодією особливого типу, втручанням у психодуховне життя сторонньої людини, важкістю прогнозування та регламентування терапевтичного процесу, мірою соціальної та особистісної відповідальності професіонала за свої дії. Розглянуто варіанти професіоналізації практикуючих психологів та специфіку розвитку професійної свідомості психологів-початківців. В ході емпіричного дослідження виявлено ставлення фахівців-початківців до професії психолога-практика. Встановлено, що значна частина досліджуваних задоволені вибором професії, усвідомлюють власне покликання щодо обраної сфери професійної діяльності, відчують реалізацію власного внутрішнього потенціалу, мають наміри в майбутньому працювати практикуючими психологами.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики вважаємо розробку системи засобів для підвищення рівня впевненості у собі в психологів-початківців, сприяння їх особистісному зростанню, відпрацювання практичного застосування раніше отриманих знань.

Бібліографічні посилання

- Akopov, G.V. (2005), "The goals of education and development of consciousness of students" ["Tseli obrazovaniya i razvitiye soznaniya uchashchikhsya"]. *Sibirskiy psikhologicheskii zhurnal*. Tomsk, TGU, No 22, P. 105-110.
- Bondarenko, A.F. and Kucherovskaya, N.A. (2003), "Objectives of the study of professional consciousness of a practical psychologist" ["Zadachi issledovaniya professional'nogo soznaniya psikhologa-praktika"]. *Psikhologo-pedahohichni zasady profesiynogo stanovlennya osobystosti praktychnoho psykholoha i sotsialnoho pedahoha v umovakh vyshchoyi shkoly: vseukr. nauk.-prakt. konf.*, 27- 28 lyut, Ternopil, P. 9-21.
- Bondarenko, I.I. (2004), *Psychological conditions of effective professional adaptation of psychologists-beginners* [Psykholohichni umovy efektyvnoyi profesiynoyi adaptatsiyi psykholohiv-pochatktivsiv]. Dys. in candidacy for a degree of Ph. D. In Psychology: 19.00.01, Kyiv.

- Chepishko, O.I. (2014), "Features of future teachers' professional consciousness development in the educational preparation". *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II (11), Issue 22, P. 64-67.
- Grinshpun, I.B. (Ed.), Bachkov, V.I., Pryazhnikov, N.S. (2004), *Introduction to the profession «psychologist»: Tutorial [Vvedeniye v professiyu «psikholog»: ucheb. posobiye]*, MPSInstit., Moscow.
- Kuchеровskaya, N.A. (2007), *Psychosemantic structure of the professional consciousness of a practicing psychologist [Psikhosemanticeskaya struktura professional'nogo soznaniya praktikuyushchego psikhologa]*. Dys. in candidacy for a degree of Ph. D. In Psychology: 19.00.01, Kyiv.
- Matveyeva, L.G. (2004), *Formation of the professional self-consciousness of clinical psychologists [Stanovleniye professional'nogo samosoznaniya klinicheskikh psikhologov]*. Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. In Psychology: 19.00.01, Chelyabinsk.
- Pryazhnikov, N. S., Pryazhnikova, Ye.YU. (2003), *Psychology of the labor and human dignity [Psikhologiya truda i chelovecheskogo dostoinstva]*, Akademiya, Moscow.
- Sapogova, Ye.Ye. (1998), "Dao of a psychologist: the phenomena of psychological being" ["Dao psikhologa: fenomeny psikhologicheskogo bytiya"]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa*, No 7, P. 75-86.
- Sapogova, Ye.Ye. (1997), "Professional psychological consciousness" ["Professional'noye psikhologicheskoye soznaniye: refleksiya vslukh"]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa*, No 6, P. 3-13.
- Shevchenko, N.F. (2018), "Development of professional consciousness of a psychologist: from the concept of O.M. Leontiev to the author's model", *Psychology and Society*, No 3-4 (73-74), P. 82-90.
- Solomin, I.L. (2013), *Workshop on psychodiagnostics. Psychosemantic methods: teaching aid [Praktikum po psikhodiagnostike. Psikhosemanticheskiye metody: ucheb.-metod. posobiye]*, Peterburgskiy gos. un-t putey soobshcheniya, SPb.
- Zalevskiy, V.G. (2004), "Features of submissions about psychologist (his personality and activities). Professional and Option Points of View" ["Osobennosti predstavleniy o psikhologe (yego lichnosti i deyatel'nosti). Professional'naya i optatsionnaya tochki zreniya"]. *Proceedings of the Siberian Psychological Forum*, TGU, Tomsk.
- Zelichenko, A.I., Stepanova, G.I. (1989), "Psychosemantics and the study of the professional consciousness of psychologists" ["Psikhosemanticika i izucheniye professional'nogo soznaniya psikhologov"]. *Vestnik Mosk. un-ta*, No 3, Ser. 14, P. 20-32.